

Terim Türetme Süreci ve Bazı Düşünceler

Koray Özer
TBD Yayın Kurulu
Başkan Yardımcısı

Her doğan dil belli bir süre sonra onu konuşan toplulukların coğrafyasına, kültürüne bağlı olarak değişir lehçe ve ağız gibi alt kollara ayrılır. Türkçe Ana Altay dilinin bir koludur. Ana Altay dili, bundan 8000 yıl önce Türkçe, Mançu-Tunguzca, Fince, Korece-Japonca diye kollara ayrılmıştır (son ikisi tartışmalı). Bu kollardan da pek çok dil ortaya çıkmıştır. Türkiye Türkçesi, Türk dilleri arasında Oğuz grubu içinde yer alan bir yazı dilidir. Azerî Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Özbek Türkçesi, Uygur Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi dahil, uzak ve yakın yazı dilleri ve diğer lehçeler sayıldığında bugüne kadar Dünya'da elliye yakın farklı Türkçe'nin konuşulduğu bilinmektedir. Bununla birlikte Türk dillerinin herkes tarafından kabul edilen bir sınıflaması henüz yapılmamıştır (), (),

Yeni sözcük türetebilmek bir dili geleceğe taşıyan en önemli özelliklerden biridir. Türkçede yeni sözcük, özellikle yeni terim türetmek, en çok yapım eki kullanılarak ve sözcükler birleştirilerek gerçekleşir. Yapım eki, sözcük kökünün önüne, içine ya da sonuna katılarak onun anlamını değiştiren ses veya seslerden oluşan ögeler olarak tanımlanmaktadır.

“Bir Hint-Avrupa dili olan İngilizce’de hem ön ek hem de son ek vardır. İngilizce’deki ön ekler çoğunlukla aynı dil ailesine mensup Latince ve Yunanca kökenlidir. Bu ön eklerin bazılarının, geçmişte kelime olarak kullanıldığı bilinmektedir” (). Yine Hint-Avrupa dili olan Almancada yeni sözcük türetmekte de aynı yol izlenmektedir. Pek çok ek, sözcüklerin önüne veya sonuna getirilerek ya da sözcükler birleştirilerek elverişli biçimde yeni sözcükler türetilmektedir ().

Türkçede yeni sözcükler, yapım eklerinin sözcük köküne ve gövdesine eklenmesiyle ya da sözcüklerin birleştirilmesiyle elde edilir. Bunun dışında var olan sözcüğe yeni anlam vermek, Tarama ve Derleme sözlüklerinden yararlanmak, diğer lehçelerden ve ağızlardan yararlanmak gibi başka seçenekler de bulunur.

Zaman zaman Türkçede de kullanılmakta olan kimi Arapça ve Farsça sözcüklerde ön ekler de bulunur. Bunlar, olumsuzluk ekleri veya birkaç heceden oluşan sözcük görünümü ancak ek görevi yapan ses ögelerinden oluşur. “Nâ-“, “bî-“, “gayri-“ ekleri bunlara örnektir. Bu eklerle “nâçar”, “bîvefa”, “gayriciddî” gibi sözcükler türetilmiştir. Türkçeye uymayan bu ön eklemeli sözcükler, aynı işlevi gerçekleştiren yapım eklerinin etkisiyle yerini başka sözcüklere bırakmıştır. Örneğin “nâçar”, “çaresiz”; “bîvefa”, “vefasız”; “gayriciddî”, “ciddiyetsiz” olmuştur.

Türkçe’de yeni sözcük türetmek için toplam yüz yetmişe yakın yapım eki bulunmaktadır (). Bunun dışında yazıya geçmemiş ekler, çekim ekleri ve yapım eki görünümümlü sözcüklerle de sayılırsa bu sayı üç yüzün üstüne çıkmaktadır ().

Dil, karmaşık da olsa matematiksel bir yapıyla gelişir ve büyür. Bu yüzden dilin yüzyıllar içinde gelişmiş, bütünlüğünü sağlayan kuralları vardır. Türkçenin bazı kuralları şöyle sıralanabilir: Ses uyumunun sağlanması, bitişkenlik (sözcüklerin yeni terim üretirken ek alabilmesi), eklerin sözcük köküne ve sözcük gövdesine eklenmesi, tümce ögelerinin özne+tümce+yüklem sırasıyla dizilmesi, tamlamalarda tamlayanın tamlanandan

önce gelmesi, çokluk bildiren sayılardan sonra gelen adların çokluk eki almaması (örnek, üç adam), sayı sıfatlarından sonra gelen ekler, özel durumlar dışında, çokluk eki getirilmemesi (örnek, beşinci kapı) ve sözcüklerde cinsiyet belirtecinin bulunmaması. Ancak Yeni Uygurca, Özbekçe ve Mançuca'da ünlü uyumu bozulmuştur (). Bütün kurallar için "Türk Dili 1" adlı ortak yayına bakılabilir ().

Türkçede yeni sözcük türetmek yalnızca eklerin sözcük köklerine eklenmesiyle değil yukarıdaki kuralların gözetilmesiyle gerçekleşir. Dolayısıyla yeni sözcük veya terim türetilirken bu kurallara uymak, dilin kendi iç mantığının tutarlılığının sürmesi açısından önemlidir.

Terimler bilim, sanat ve meslek dalıyla veya bir konuyla ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan sözcüklerdir. Bizler terimleri teknolojiyi, bilimi ve sanatı konuşmak, öğrenmek ve bu konuda düşünce üretmek için kullanırız. Türk Dil Kurumu (TDK) bugüne kadar, değişik alanlarda iki yüz bin terimi içeren, sayısı yüzden fazla terim sözlüğü yayınlamıştır. Terim sözlüklerine TDK bilgiağı (web) sitesinden ulaşılabilir ().

Bugün bilişim terimleri konusunda dünyanın en kıvançlı ülkelerinden biriyiz. Çünkü, "software", "computer" ve "informatics" sözcüklerine kendi dilinde karşılık bulan ve bunu kullanan ilk ülkelerden biriyiz. Prof. Dr. Aydın Köksal'ın 1966 yılında başlattığı bilişim terimlerine Türkçe karşılık bulma çalışması 1971 yılında kurulan Türkiye Bilişim Derneği (TBD) aracılığıyla sürmüştü ve Terim Kolu çalışma grubu yıllar içinde on bine yakın bilişim terimi türetilip yayımlamıştır. Aynı çalışma bugün Prof. Dr. Tuncer Ören'in önderliğinde, benim de üyesi olmaktan onur duyduğum TBD Bilişimde Özenli Türkçe çalışma grubunda ve TBD Özenli Türkçe çalışma grubunda sürdürülmektedir (). TBD Bilişim Sözlüğü () bilişimi Türkçe olarak konuşmamızı sağlarken bir yandan da ülkemizde yayımlanan yetmişden fazla bilişim sözlüğüne kaynaklık etmiştir.

Diğer terimler gibi bilişim terimleri de kuşkusuz bir çırpıda türetilmemektedir. Süreç, yabancı dildeki terimin dil bilgisel özelliği, anlamı, işlevi, bağlamı ve kökeni incelenerek, Türkçenin temel kuralları göz önüne alınarak ve doğru ekler seçilerek gerçekleşir. Ortaya çıkan Türkçe terimin kulağa uyumlu gelmesi ve dilimizdeki başka

anlamları doğrudan çağrıştırmaması da önemlidir. İngilizce'deki "digital" teriminin karşılığı olarak, terim yapma kurallarına uygun olarak türetilmiş olan "sayısal" sözcüğünün kullanımı, bir dönem şans oyunu olan "Sayısal Loto" adıyla anlamsal olarak çakışması yüzünden istenen sıklığa ulaşmamıştı. Kuşkusuz burada ana dilin önemini yeterince kavramamış olmak, yani özentilik, söylenenin ne anlama geldiğini umursamamak, terim önerisinin yabancı terimin yaygınlaşmasından sonra yapmak ya da türetilen terimlerin yaygınlaşması için yeterli duyuruda bulunmamak gibi başka etkenler de bulunabilir.

TBD Bilişim Sözlüğünde "sayısal" terimiyle başlayan bin iki yüzden fazla terim bulunmaktadır. Bunların çoğu iki ya da daha çok sözcüğü içermektedir. Bu da eğer "sayısal" terimini kullanmasaydık dilimize "digital" terimiyle başlayan bin iki yüzden fazla İngilizce terimin gireceği anlamına gelmektedir.

Terim Türetme Yollarından Bazıları

Terim türetilirken akla gelen ilk yol, yabancı terimi bire bir çevirmektir. Ancak bu durumun bazı sakıncaları olabilir. Örneğin bilgi güvenliği terimi olan "honey pot" sözcüğüne, İngilizce anlamına göre bire bir çevrilirse, "bal küpü" demek gerekir. Oysa terim, bilgisayar korsanını tuzağa düşürmek için üretilen sahte hedefi tanımladığı için, TBD Özenli Türkçe çalışma grubunda "tuzak" diye çevrilmiştir. "Cookie" başta Türkçe'ye "çerez" olarak çevrilmişse de (aslında kurabiye daha doğru bir çeviri olacaktır) "cookie" sözcüğünün işlevi incelendiğinde onun bir gözlemci gibi davrandığı ortaya çıkar. Terim, TBD Bilişim Sözlüğüne "gözlemci" olarak eklenmiştir. Karşılığı aranan terim, baş harflerden oluşmuş bir sözcükse, terim türeticilerini başka bir sınav beklemektedir. Örneğin "spam" terimi aslında "spice" ve "ham" sözcüklerinin ilk iki ve son iki harflerinin birleşmesinden oluşmuştur. Sözcük İngilizce'de baharatlanmış kalitesiz domuz eti anlamına gelmektedir. Bilişim terimi olarak kullanımı 1993 yılında bir iletişim grubunda iki yüz kere aynı ileti gönderilince ortaya çıkmıştır (). Bugün TBD Bilişim Sözlüğünde karşılık olarak "gereksiz e-posta" denmiştir. Dolayısıyla kimi zaman daha iyi bir terim önerilene kadar işlevi veya anlamı tanımlayıcı bir açıklama yeterlidir.

Terim türetimi yapılırken zaman zaman iki

sözcüğü birleştirmek anlamlı sonuçlar doğurabilir. Örneğin "Computer/bilgisayar"; "internet/bilgisunar, genel ağ"; "web/bilgiağı"; "avatar/sanalkişi"; "bitcoin/ikilpara"; "online/çevrimiçi"; "offline/çevrimdışı" gibi. Bitişik yazılarak çevrilen birleşik sözcüklerde büyük ünlü uyumu aranmadığı için terimler kurala uygun olarak türetilmişlerdir.

Yabancı dildeki terim bileşik veya ayrı sözcüklerle yazılıyorsa ve anlam ya da işlev Türkçede tek sözcükle karşılanmıyorsa, kurallar çerçevesinde, terimi birden çok sözcük içerecek şekilde türetmek verimli bir çözümdür. Örneğin "digitalism/sayısal kültür"; "algoritma/çözüm yolu"; "database/veritabanı"; "quantum science/nicem bilimi"; "karar ağacı/decision tree", "complex data/karmaşık veri", "hard disk/katı disk"; "dataizm/veri öğretisi ya da veri yüceltilik"; "self-diagnosis/kendi kendine tanılama"; "human-centered computing/insan merkezli bilişim"; "refractive error/kırılma hatası"; "spoofing attack/kimlik aldatmaca saldırısı"; "zero-trust security/olasılığa bırakılmayan güvenlik"; "syntactic integrity/sözdizimsel bütünlük" gibi.

Türkçede en çok terim türetme şekli yapım eki kullanmak ya da sözcük birleştirmektir. Sık kullanılan yapım ekleri, görevlerine göre şöyle sıralanabilir: Alet, nesne adı yapan, aynı yerde bulunma, büyütme, benzerlik, eşitlik, denklik, dağıtıklık, aşırılık, öldürme/yaptırma, olumsuzluk veren ekler, süreç belirleyenler (kadar, değin), meslek ismi oluşturan, sıra, sayı derece ve üstünlük verenler ().

Aşağıda TBD Bilişim Sözlüğünden alınmış bazı terimlerin yapım ekleri gösterilmiştir:

- Addan alet, topluluk, soyut ad türeten "+lik, +lık, +luk, +lük" ekleriyle "virtual reality" için "sanal gerçeklik",
- Addan meslek adı türeten "+ci, +ci, +cu, +cü, +çi, +çi, +çu, +çü" ekleriyle "programmer" için "programcı",
- Fiilden ad türeten, çokluk, aşırılık ve devamlılık işlevi olan, çok kere yinelenen ve sürekli yapılan işler için kullanılan ya da bu işleri yapan nesnelere karşı gelen "+ici, +ici, +ucu, +ücü" ekleriyle "logger" için "kaydedici"; "client" için "istemci"; "printer" için "yazıcı"; "processor" için "işlemci",
- Addan ad türeten denklik, benzerlik "+msi, +msi, +msu, +msü" ekiyle "neuromorphic processor" için "beyinimsi işlemci",
- İşlek olmayan, addan ad türeten, genellikle abartı ve benzerlik sağlayan "+men, +man" ekleriyle "layer" için "katman",
- Fiilere eklenerek öldürme, yaptırma anlamı katan "-dir, -dir, -dur, -dür, -tir, -tir, -tur, -tür" ekleriyle "colorization" için "renklendirme", (+ma, +me eki "yürüme", "bilme" gibi iş adları türetir),
- Adlara eklenerek onları olumsuz yapan "+siz, +siz, +suz, +süz" ekleriyle "neutral input" için "tarafsız girdi"; "asymmetrical effect" için "orantısız etki",
- Sayı adlarından sıra, derece anlamı katan "+nci, +nci, +ncu, +ncü" ekleriyle "second quantum revolution" için "ikinci nicem devrimi",
- Fiillere eklenerek fiilden ad türeten "-mek, -mak" ekleriyle "exploit" için "sömürmek"; "cancel" için "vazgeçmek"; "upload" için "yüklemek"; "accumulate" için "biriktirmek"; "collapse" için "çökmek"; "compile" için "derlemek"; "access" için "erişmek",
- Addan ad türeten ve İngilizcedeki "ism" ekini karşılayan "+ci ve +lik" ekiyle "digital activism" için "sayısal eylemcilik"; "online activism" için "çevrimiçi eylemcilik"; "digital sculpting" için "sayısal heykeltçilik".

Türkiye Türkçesi içinde pek çok "ağız" bulunmaktadır. Dil Derneği () sözlüğünde "ağız", "bir anadilin sınırları içinde, bölgelere ve sınıflara göre değişen söyleyiş özelliği, şive" olarak tanımlanmaktadır. Örnek olarak da Rumeli ve İstanbul ağzı verilmektedir. Türkçe ağızları üzerine yapılan bir çalışmada (6) yazı dilinde bulunmayan yüz kırk tane yapım eki olduğu görülmüştür. Aşağıda, bilişim terimlerini türetirken kullanıldığı

düşünülmemekle birlikte, örnek olması açısından bazı örnekler sıralanmıştır.

- Geometrik şekiller gösteren ve renk tonları yapan “+gıl, gül” ekleriyle türetilen “dörtgül”, dört köşe veya dört kenarlı anlamına gelmektedir.
- Yer, hayvan ve bitki adlarıyla küçültme, yakınlık, benzerlik ifade eden sıfatlar türeten “+lan” ekiyle türetilen “düzlen”, düzlük veya ova anlamına gelmektedir.
- Eski Türkçe’de edilgen çatı kuran ve pekiştirme anlamı taşıyan “+sık, -suk” ekleriyle, “çavzık”, “güçlüğü yenmek için oraya buraya koşturmak, bocaladığını gösteren davranışta bulunmak”, “yavsuk” da ezilip büzülerek, yalvarıcı bir tavırla durumunu anlatmak” anlamına gelmektedir.
- Eski Türkçede daha çok giysi adları türeten “+mak” ekiyle, ağızlarda sözcüklere küçültme ve yakınlık anlamı verilmektedir. Kolay çözülebilen bir çeşit düğüm anlamına gelen “ilikmek” ve “yetişkin, olgun” anlamında “kartmak” sözcükleri bunlardandır.
- Aşağılama anlamı taşıyan adlar ve sıfatlarla parça ve artık anlamı taşıyan adlar türeten “+mantı” ekiyle türetilen “dirmıntı”, ürün kaldırıldıktan sonra geride

kalan süprüntü, “yaymanti” da “dağınık öteberi” anlamına gelmektedir.

Türkçede yapım eklerini andıran “eş”, “iç”, “dış”, “ön”, “en”, “öz”, “çok”, “üst”, “alt” ve “öbek” gibi sözcükler terim üretmek için oldukça kullanışlıdır. Birden fazla ve ayrı yazılan sözcüğü içeren terimlere karşılık bulurken kolayca kullanılabilirler. Ayrıca iki sözcüklü birleşik terimlerde de başa geldiler mi bir ön ek gibi görünebilirler. TBD Bilişim Sözlüğünden bazı örnekleri şöyle sıralayabiliriz:

- “eşzamanlama/clock”, “veri eşzamanlama/data synchronization”,
- “sanal makine içgözlemi/virtual machine introspection”,
- “gecikmeli içkaynaklı değişken/lagged endogenous variable”,
- “dışbükey öbek/convex set”, (dışbükey öncelikle bir matematik terimidir),
- “önbellek/cache”, “damga önizleme/character preview”,

- “buluşsal eniyileme tekniği/ heuristic optimization technique”,
- “sayısal ensadecilik/digital minimalist”,
- “özuyum/self-adaptive”,
- “özuyumlu bulut mimarisi/ self-adaptive cloud architecture”,
- “sayısal çokölçer/ digital multimeter”,
- “üstveri/metadata”, “veri üstmodeli/ data metamodel”,
- “sanal altağ/ virtual subnet”, “bulut altyapısı/cloud infrastructure”,
- “öbekzinciri/blockchain”.

Sonsöz:

Terim türetmek aslında terim önermekten başka birşey değildir. Kuralına göre türetilip yayımlanmış bir terimin bile kabul görüp benimsenmesinin garantisi yoktur. Baskın kültürün etkisi, ideoloji, ulusal ve uluslararası siyaset, kişisel ve toplumsal psikoloji ve terim türetme zamanı gibi pek çok etken bir terimin benimsenmesinde etkin rol oynar. Benimsenmeyen ya da yaygınlaşmayan terimler, kısa bir süre içerisinde yabancı eşdeğerini geride bırakarak ortadan kaybolur.

Dil baskıya gelmez, doğrudur. Ancak dil özensiz de yaşayamaz. Ana dilin özenli kullanımı düşünceyi mantıkla kurar, konuşmaya ezgi katar, eğitimi verimli, sanatı ve bilimi yaratıcı kılar. Akılcı düşünce, mantıklı konuşma, yaşama hazırlayan eğitim, evrensel yasaları bulan bilim ve devrimci sanat hep matematik üstüne kurulmuştur. Dil, matematikle bu saydığımız alanlar arasında yer alır ve bu alanları doğal olarak anlamamızı sağlar.

Teknoloji ve bilimin gelişmesi sonucunda her gün onlarca yeni terimin ortaya çıktığı bir dünyada yaşıyoruz. Dile özen göstermek, dili özenli kullanmanın dışında bu yeni terimlere karşılık bulmak demektir. Konuşmayı öğrenerek ve yazmayı sökerek ana dilimizin kurallarını içselleştirdiğimiz için küçük bir çaba göstererek yabancı terimlerin Türkçe karşılıklarını bulabiliriz. Bu konuda isteyen herkese TBD Özenli Türkçe çalışma grubu olarak destek vermeye hazırız. Ters durumda, yeni terim üretme sorumluluğunu bazı kurumlara, derneklere ve bu konuyu tek başına sırtlamış özverili kişilere bırakmış oluruz. ■

Kaynaklar

- 1) TÜRK LEHÇELERİNİN SINIFLANDIRILMASINDA BAZI KRİTERLER, Doç. Dr. Ufuk TAVKUL, Kırım Dergisi, 12 (45), 2003, 23-32.ss http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/ufuk_tavkul_turk_lehceleri.pdf
- 2) TÜRK LEHÇELERİNİN SINIFLANDIRILMASINDA UYGULANABİLECEK BAZI MORFOLOJİK KRİTERLER, Fatih Kirişçiöğlü, Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 18-28 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1534422>
- 3) İNGİLİZCE VE TÜRKÇE'DE KULLANILAN EKLERİN KARSILASTIRILMASI, Erdem Aybay, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü <https://openaccess.firat.edu.tr/xmlui/handle/11508/14996>
- 4) ALMANCADA AÇIK TÜRETME İLE SÖZCÜK YAPIMI, Alman Dili Ve Kültürü Araştırmaları Dergisi Cilt: 3, Sayı: 5, Yaz 2021, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1703541>
- 5) TÜRKİYE TÜRKÇESİ GRAMERİ, Prof. Dr.Zeynep Korkmaz, Türk Dil Kurumu Yayınları
- 6) TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA YAPIM EKLERİ I: YAZI DİLİNDE BULUNMAYAN YAPIM EKLERİ, Ferdi Güzel, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten , 66 (1) , 73-114, 2018, Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yeni Türk Dili ABD, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/43115/521961>
- 7) TÜRK DİLİ VE İÇİNDE YER ALDIĞI DİL AİLESİ, Ankara Üniversitesi Açık Ders Notları, <https://acikders.ankara.edu.tr/mod/page/view.php?id=18677>
- 8) TÜRK DİLİ 1, Ortak yayın, Editör Prof. Dr. Hayati Develi, TC İstanbul Üniversitesi, Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, <http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/kok/turkdili1.pdf>
- 9) TDK Bilgiği sayfası sözlükler, <https://sozluk.gov.tr>
- 10) TBD Bilişimde Özenli Türkçe Çalışma Grubu, <http://bilisimde.ozenliturkce.org.tr> TBD Özenli Türkçe Çalışma Grubu, <http://www.ozenliturkce.org.tr>
- 11) <http://bilisimde.ozenliturkce.org.tr/onerilen-tum-terimler-turkce-ingilizce>
- 12) <https://www.etymonline.com/search?q=spam>
- 13) TÜRK LEHÇELERİ GRAMERİ, Prof.Dr.Ahmed B. Ercilasun, Akçağ Yayınları, Ankara - 2007
- 14) Dil Derneği Sözlük, <http://www.dildernegei.org.tr/TR,274/turkce-sozluk-ara-bul.html>